

A nemzeti eszme és a liberalizmus a kiegyezés után

TÖKÉCZKI LÁSZLÓ

Született 1951-ben Szikszón. Egyetemi tanulmányait a KLTE és az ELTE történelem-német szakán fejezte be 1975-ben. Jelenleg az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékének docense. A Valóság főszerkesztője.

A magyar nemesi individualizmus

A magyarországi marxista és baloldali-radikális történetírásban közneveltség és közmegegyezés tárgya volt hosszú ideig (sőt egyeseknek máig) az, aki sajátos (speciális) magyar viszonyokról beszélt, mivel az ő szemükben egy ilyen kijelentés csupán a „feudális” struktúravédelem „elleplező” szolgálatához tartozott. Pedig teljesen világos, hogy minden nemzeti történelemben vannak sajátos viszonyok, többek között éppen azért, mert ezek is jelentik az elkülönült közösségek létének alapjait.

Talán sehol sem olyan mellbevágó nálunk a nyugati modellektől való eltérés, mint éppen a fenti két eszme kör tekintetében. Ugyanis ezek nálunk két teljesen elkülönült forrásvidékről valók. A nemzeti eszme a maga nemesi-rendi előzményeivel „benszülött” irányzat, míg a liberalizmus viszont csaknem teljesen importáru volt, s mégis e kettő oly bensőséges kapcsolata épült ki, amelytől a történelmi magyar elit többsége uralmának megdöntéséig nem tudott és — a tudatosabbaknál — nem is akart megszabadulni. Miben fedezhetjük fel ezt a mély összekapcsoltságot? Azt hiszem, nem tévedünk sokat, ha ezt az *individualizmusban* látjuk, abban a versengő, mobil magyar nemesi mentalitásban, amely a folyamatos nyugati kapcsolatban újabb és újabb impulzusokat nyert — túl a két évszázados törökellenes harcok egyéni hősiességét és túlélési okosságát is követelő hagyományán.

A magyar nemesi individualizmusnak és a liberális individualizmusnak az eltérő profil ellenére azért lehetett olyan sikeres a találkozása, mert a magyar nemesi elit a magyar nemzeti közösség Habsburg-birodalmon belüli állami önállósodási mozgalmához kapcsolta a nyugati liberalizmus egyéni és jogállamisági követelményeit.

Volt még egy másik bensőséges kapcsolat is a magyar nemesi individualizmus és a nyugati liberális/polgári individualizmus között, s ez a jogállam iránti vonzalom. Itt teljes volt a strukturális párhuzamosság, „csupán” a tartalmi meghatározottságok különböztek. A nyugati polgári individualizmus (liberalizmus) az uralkodók abszolutizmusa ellen akart társadalmi és alkotmányos-jogállami korlátokat, míg a független nemzeti állam nélküli magyar nemesség emellett az idegen abszolutizmus, az egységesíteni törekvő birodalmi politika ellen harcolt mindig a személyes sza-

badság(ok) és a nemzeti politikai autonómiák (megyék) érdekében.

Melyek az alapvető különbségek a magyar és a nyugati liberalizmus helyzete között?

A nyugati abszolút fejedelmi hatalmak (udvarok) az idők során az adott országok lakosságát etnikailag homogenizálták, illetve ami még hátra volt, azt a korai polgári fejlődés, a polgári állam bevezette. A nyelvi-kulturális asszimiláció a közigazgatási-uralkodó cél-szerűség (és kényszer) jegyében ment végbe „etnopolitikailag” még alig tudatos vagy öntudatlan s nyelvtanilag amúgyis „rokon” csoportokkal/tömegekkel szemben.

Mindezt általában még „egyvallásúsági” kényszer is kísérte, amelynek homogenizációs lelki hatékonysága közismert. A nyugati társadalmak/országok a nemzeti fejlődés szempontjából mintegy előkészítettek voltak a liberális politikai rendszer befogadására, nem szólva arról, hogy a nyugati régiókban — nagyon eltérő ütemben ugyan — az alulról meginduló gazdasági integrációs mozgások is az önállóságban élő keleti kontinentális térségek előtt jártak. A nyugati nemzeteket tehát már igen erős politikai-kulturális-gazdasági integráltsági szinten érte az értelmiségi-gazdasági ihletettséggel liberális individualista és jogállami/alkotmányos kihívás.

A Habsburgok integrációs szerepe

Mindezekkel szemben Magyarország, illetve a Habsburgok birodalmának népei éppen hogy ellentmondásos viszonyok közepette kapták a liberális kihívást. A birodalom egybentartásának egyik alapelve ugyanis éppen az volt, hogy a helyi társadalmak birodalmi szintű homogenizációjáról le kell mondani, mert csak így lehetett a dinasztia számára a szükséges politikai lojalitást biztosítani. Az idők múlásával ugyan a Habsburg-kormányzat — tulajdonképpen csupán a nemzetközi hatalmi versenyképesség érdekében! — megpróbált birodalmi szinten is centralizálni, de ott, ahol — mint például Magyarországon — túl nagy volt az ellenállás, ott bizonyos közös hatékonysági struktúrák (hadsereg, pénzügyek) kialakításával megelégedtek, s az uralkodó társadalmak nyelvi-kulturális-tudati homogenizációjával — a katolicizmus terjesztésétől eltekintve — annál kevésbé törődtek, mivel magukat is nemzetfelettinek tartották. A Habsburgok egyetlen homogenizációs törekvése ugyanis az ellenreformáció, a vallási egység ügye volt.

A soknyelvűség fennmaradása

A Habsburgoknak mint idegen uralkodóháznak azért sem sikerülhetett a társadalmi-nyelvi egységesítés előrevitele, mert egyrészt folyamatosan birodalmukon kívüli nyugati politikai célok primátusával működtek, másrészt pedig az itt élő népek nyelvei (német, magyar, román, szláv) — ellentétben a legtöbb nyugati esettel — sem rokonok nem voltak, s a népek vallásilag sem vol-

tak egységesekek. A magyar nemességnek, a magyar rendiségnek tehát, amikor érdekeit védte, akaratlanul is sikerült a térség nyelvi-kulturális sokféleségét is fenntartania. A latin hivatalos nyelv a politikai elitek szintjén egyébként is elfedte a különbségeket, s így az önálló agrárközösségek tagjai évszázadokon át szektoros elkülönültségekben élhettek egymás mellett — nagyrészt békében.

A magyarországi társadalmi viszonyokat a lokális — legfeljebb regionális — történelmek mozaikja jellemezte, kulturális-nyelvi értelemben pedig olyan patriarchalizmus, amelyben a beleszületettséghez képest kivételnek számított a csoportos asszimiláció. A zömében ugyan magát mindig magyarnak valló nemesség szintjén azonban jelentős volt a magyarosodás, de a jobbágyok (a „tömegek”) szintjén az egyébként lelkes és öntudatos magyar nemesség a 18. század végéig nem gondolt asszimilációs-integrációs „politikára”, és ehhez a hatalmi eszközök is hiányoztak. Elég csak az újraépítési időszak földesúri céljait megnézni, ahol éppen az öntudatosabb („pereskedő” és „nyakas”) magyarokkal szemben szívesebben telepítették a fegyelmezt német vagy az engedelmesebb román, szlovák és ruszin jobbágyokat.

Tehát a magyar nemesség abszolutizmussal szembeni rendi ellenállása hozzájárult ahhoz, hogy a Kárpát-medencében ne kerüljön sor a nyugati abszolutizmusok egyik legfontosabb társadalmi „vívmányára”, az etnikai integrációra, s így feudális „testületiségekben” maradt közösségek „modern” állami integrációja is az individuális jogokat előtérbe helyező liberális rendszerre várt — míg nyugaton a liberalizmusnak már csak a participáció megteremtésével kellett foglalkoznia.

Mit jelentett a liberalizmus a magyar nemesi elit számára?

Egyet biztosan állíthatunk: egy kis csoportot leszámítva, akiket 1794-ből a „magyar jakubinusként” ismerünk, a többség nem fogadta el a francia típusú individualizmus szociális radikalizmusát. S ez nem „reakció” vagy elmaradottság, pusztán kifejezte azt a helyzetet, hogy a magyar nemesség „félhatalmi” állapotban, teljes egyéni politikai szabadságjogok birtokában lévén nem viselkedhetett radikális „harmadik rendként”. Viszont a forradalmas modellhez képest kifejezhetette és ki is fogja fejezni igényét a nemzet emancipációjára.

A magyar nemzeti emancipáció

A nemzeti emancipáció viszont — egyszerű reálpolitikai számvetés alapján — újra magával hozta, természetesen ekkor már egészen más kontextusban és következményekkel, a szociális átalakulás követelményét is. Nem remélhetett nemzeti emancipációs sikert egyetlen magyar politikus sem a jobbágyfelszabadítás nélkül (erre rendkívüli tanulsággal szolgált részint a felvidéki koleralázadás, részint az 1846-os galíciai lengyel (nemesi) felkelés-

nek a rutén jobbágyok általi leverése, ahol a jobbágyság a császár „szövetségese” lett).

A törvény előtti egyenlőség és az egyéni szabadságjogok a magyar liberális elképzelések szerint olyan egységesítő (felemelő) erővel fognak hatni a korábbi nem-nemesekre, hogy így a Habsburgokkal szembeni nemzeti (magyarországi) egységfront sikeres lesz. Tévedtek. De hol, miben tévedtek? Ott és abban, hogy az egyéni szabadságjogok, az egyénileg felszabadult csoportokat — mintegy a „hála” racionális örömében — a szabadság által egyesíthetőnek is vélték, pedig, mint előbb volt szó róla, ez a mozaikvilág divergáló szabadságát teremtette meg, hiszen az érdekek, érzelmek és akaratok egységesítését illetően legfeljebb a célszerűséget lehetett volna felhozni. Teljesen igaza van a századforduló konzervatívba forduló liberális ellemzőjének akkor, amikor ezt írja: „Csak a nemzeti állam lehet szabadelvű, csak ez állhat liberális alapon, mert ha a liberális alap előzi meg a nemzeti egység kiépülését, kusza kavardásnak kell bekövetkeznie... A szabadelvűség lényege kizárja, hogy keretében [általa — T. L.] a nemzet egysége kiépüljön”.¹ (Az ennek ellentmondó amerikai példát kár említeni, hiszen ott az egyetlen „tösgyökeres” társadalmat, az indiánt, abszolút antiliberalisan kezelték.) Az elemzés további idézése vitát provokálhat, de tagadhatatlan igazságtartalmai mindenképpen elgondolkodtathatnak: „A szabadelvű reformokat nálunk a rendi országgyűlés, a rendi Magyarország alkotta meg. Nem a nemzeté érett nép csikarta, erőszakolta ki magának az egyenlő jogokat a céljavesztett rendiségtől, hanem valósággal a kiváltságos osztályok erőszakolták rá a jogokat arra a népre, melynél sem a jobb belátás, sem az annak megvalósítására való képesség kifejlődve nem volt”.² Az évszázadok óta közvetlen és folyamatos nyugat-európai kapcsolatokkal és tanulással együttélő magyar szellemi és politikai elit eme utólagos elemzés szerint tehát áldozatul esett a peremvidéken gyakori demonstrációs hatásnak, azaz annak, hogy a liberalizmus emberképi optimizmusával hitte, hogy az abszolút jó liberális jogok és a szabadság *automatikusan* képesek lesznek nyugati módon működni egy nem nyugati társadalomban. A nyugatot szintén követni óhajtó Széchenyinek a fenti típusú ellenvetései voltak a gyors és radikális politikai reformok következményeivel kapcsolatban.

S bár a liberális reformok polgári magyar nemzetegységet teremtettek, hatalmas egyéni olvasztó közös élményként viszont szükségképpen vetették fel a feudális „etnikai mozaikország” többi tagjának asszimilációs vagy disszimilációs útját. A 19. századi Magyarország nem magyar lakóinak óriási többsége ugyan legfeljebb a vallási/felekezeti elkülönítő öntudat szintjén élt még — nyelvi és kulturális „pontoszerűségekben” —, de már, talán a ruszinokat leszámítva, mindenhol kialakult az az „ébredő” értelmi-

¹Szegedy Miklós:

Magyar Magyarország,
Magyar Figyelő, 1913. I.
342.

²Uo.: 349.

ségi kemény mag, amellyel kapcsolatban a magyar politikának csekély volt a mozgástere.

Sokan és régóta állítják azt, hogy az engedmények és a meg-egyezés demokratikus politikájával lehetett volna megbékélést teremteni. Csak éppen azt felejtik el, hogy egyrészt a nyugati liberalizmusnak (s az erre épülő nemzetközi jognak) máig nincs közösségi jogi kidolgozottsága, másrészt, hogy a nemzeti érzés nem jogi természetű tényező. Ha az lett volna, akkor érthetetlenek a magyarok ellen kítört nemzetiségi lázadások, amelyek egy 1848-ban ingyen kapott politikai-gazdasági ajándékra véresen válaszoltak. Alighanem igaza van elemi szinten a századforduló egyik legnagyobb formátumú politikai elemzőjének, Réz Mihálynak: „a nemzetiségek, az osztályok és a fajok mind nem az egyenlőségre, hanem az érvényesülésre törekszenek”³ (Ez ugyan szociáldarwinista álláspontnak is mondható, de Eötvös nézetei is visszhangoznak benne.) A magyarság tehát sajátos kettős helyzetben találta magát. Ahogyan ezt a marxista történetírás „osztályharcosan” kifejezte: egyszere volt „elnyomott” és „elnyomó”, hiszen az alkotmányos jogállam és a liberális egyéni jogok a birodalommal szembeni magyar nemzeti emancipáció biztosítékai is voltak, másrészt viszont ugyanez a berendezkedés a „nemzetiségi fronton” a történelmi haza veszélyhelyzetét hozta meg és állandósította. Az optimista reményeknek a 48-as nemzetiségi felkelések gyorsan véget vetettek, s az sem felejtődött, hogy a nemzetiségi elitek jelentős része hajlandó volt összefogni a Habsburgokkal. Tulajdonképpen megisméltődött nálunk kicsiben az, ami a francia, univerzalista emberjogi forradalmi „exporttal” nagyban: az általuk hozott egyéni szabadságra nemzeti közösségi reakció felelt — hiszen a franciák (s itt a magyarok) szabadsága azok uralmát is eredményezte. Nem egy nemzetiségi vezető nyíltan hirdette is: nemzeti (közösségi) szabadság nélkül az egyéni liberális szabadságjogoknak számukra nincs értéke.

Az 1867-ben újjáalakuló magyar államiságnak az volt és maradt mindvégig az ellentmondása, hogy meggyőződéses liberális-ként („gyenge” állam, társadalmi öntevékenységre támaszkodás, széles egyéni jogok) kellett működőképes és nyugati mintájú, egységesnek látszó nemzetállamot építenie. Mert ne feledjük, hogy a példa nyugatról, elsősorban Franciaországból jött, tehát a magyar liberális politikai elit nemhogy „feudális” nem volt, de a nemzetállam tekintetében a „legélenjáróbb” francia gyakorlat inspirálta. Ennek jegyében számoltak fel sok „feudális” önkormányzati formát (például Szászföldet). A magyar decentralizált „ellenzéki” hagyomány azonban volt olyan erős, hogy nemcsak a megyét nem államosították (mint az esetleges osztrák abszolutista kísérlettel szembeni „alkotmánybiztosítékot”), de két ortodox egyházi autonómiát (szerbekét, románokét) is engedélyeztek — protestáns mintára. S a gazdasági liberalizmus pedig olyan korlá-

³Réz Mihály: *A magyar demokrácia*, Magyar Figyelő, 1913. I. 176.

Nemzeti és egyéni szabadságjogok

A „gyenge” liberális állam

tozás nélkül érvényesült, hogy annak hatása az ország egyes területein a magyarság szinte előrehaladott „kisajátítása” lett (lásd a nemzetiségi pénzüzetek földvásárlásait). Az eszményi (doktrinér) liberalizmus olyan erős volt, hogy 1879-ig a magyar államnnyelvet az elemi iskolákban tantárgyként sem tanították — igaz viszont, hogy a közép- és felsőiskolák anyanyelvévé kizárólag a magyart tették.

Nemzetiségi kérdések

A magyar nemzeti emancipációs liberalizmus jószándékát semmi sem bizonyítja jobban, mint az 1868-as nemzetiségi törvény, amelyet eddig alig néhány 20. századi európai szabályozás szárnyalt túl (finnországi svéd, déltiroli német, belga illetve a spanyolországi rendszer). Viszont ismét csak kiderült, hogy ez az európai színvonalú törvény, mint egységes állami szabályozás jórészt a levegőben lóg, hiszen amíg az egyik nemzetiségnek (például románoknak kevésnek tűnt, mivel ők Erdély autonómiájánál s „kantonosításánál” aligha adták volna alább, másoknál (például ruszinok) pusztán doktrinér szöveg, mivel ott még a belső egység tudat is hiányzott. Azoknak volt igazuk a korban, akik (mint például Réz Mihály) szerint nem létezik „a” nemzetiségi kérdés, hanem csak nemzetiségi kérdések vannak.

⁴Ezzel kapcsolatban a nemzetiségek jogaiért sok konfliktust is vállaló Mocsáry Lajos így írt: „ami országunk nem áll kantonokból, nem kis ország és semleges nemzetközi helyzetre nincs rendeltetve, fájdalom, nagyon is rá vagyunk utalva a háborúzásra” X. Y. (Mocsáry Lajos): *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés*, 1886., Bp. 37.

Viszont a nemzetiségi kérdések ügye is (ugyanúgy, ahogyan például az egyik legnagyobb feszültséget okozó szociális ügy, a földkérdés is) össze volt kapcsolva az európai nagyhatalmi egyensúlyban évszázadok óta nagy szerepet betöltő Habsburg-állam stabilitásával, cselekvőképességével. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai vezetése s így a magyar politikai elit sem kísérletezhetett, kockáztathatott e tény tudomásul vétele nélkül (1848-49 sokak által elfogadott magyar politikai tanulsága az volt, hogy a birodalom „nemzetközi szükségszerűség”!) A birodalom külpolitikai mozgásterét egyébként is szűkítette, hogy nem állt mögötte egységes (egyetlen) nemzeti közvélemény. S így a nemzetállami átalakulás viharában lévő Balkán szomszédságában meglehetősen valóságidegen elképzelés volt például Jászi Oszkár „Keleti Svájc” elképzelése.⁴

Egészében azt lehet mondanunk, hogy a dualizmus politikai és társadalmi valósága és a nyugati modellkövetés nyomán kiépült liberális magyar *politikai-állami* szerkezet nem lehetett összeegyeztethető. Sokféle szempontból nem volt az: sem az osztrák-magyar birodalmi/közjogi viszony, sem a csak részben „kapitalista”/piaci és urbanizált-polgárosult társadalom, sem pedig a rendkívüli egyenlőtlenségekkel terhelt nemzetiségi összetétel nem volt igazán alkalmas a „tiszta” liberalizmusra. Így született meg az, amit máig sokan, elítélőleg „felemás” liberalizmusnak neveznek, holott csupán *reálpolitikai* liberalizmusról van szó. Pontosabban, idővel azzá módosult az eredetileg eléggé doktrinér koncepció.

A magyar politikai elit tudatában volt saját helyzetének, s olyan módszereket keresett, amelyekkel reményeik szerint a

nagyhatalmi stabilitásigénnyel egyező egyetemes nemzeti érdekeket szolgálták. Ezt a helyzetet jól tükrözik az erdélyi származású politikus-miniszter, Lukács Béla szavai: „egy, bár a szabadelvűség tűzpróbáját ki nem álló, de a vagyoni és szellemi felsőbbtség képviselőiben jogosultságát feltaláló institutio — a virilis szavazatok behozatala — által igyekszünk elejét venni a bekövetkező végnélküli zavaroknak. Utóvégre is nekünk nem az a legelső kötelességünk, hogy szabadelvűek legyünk. Nincs az a nép a világon, amely ezt ismerné legelső kötelességének... nekünk az a kötelességünk, hogy Magyarország létezzék és fennálljon... mihelyt nem lesz mitől félni Magyarországot”, a méltányos nemzetiségi követelések teljesülni fognak — folytatja a nemzeti liberális politikus.⁵

⁵Lukács Béla: *A választások előtt különös tekintettel Erdélyre*, Pest, 1872. 44-45.

A liberalizmus tehát a magyar reformkori és a dualizmuskori politikai elit számára az európaiság normája, illetve követelménye és biztosítéka volt. Alighanem kevés kivétellel igaz volt a kor közszereplőire, amit Berzeviczy Albert az egyik emlékbeszédében mondott (eredetileg Szilágyi Dezsőre vonatkoztatva): „túlságosan hitt és bízott a jogegyenlőségre épített intézmények átalakító hatásában, a nemzet összeforrasztó erejében és a társadalom segítőkészségében”.⁶

⁶Berzeviczy Albert: *Horvát Boldizsár emlékezete*, 1903. Bp. 9.

A dualizmuskori gyakorlati politika tapasztalatai viszont más irányba vitték a nemzeti érdekeket és a liberális (reform) követelményeket egyeztetni akaró magyar politikusokat: „Egy társadalom sem bír meg magasabbrendű berendezkedést önmagánál... csak az a reform bír joggal a megvalósításra, csak azt szabad megvalósítani, amelyiknek a szükségessége kétségtelen... csak arról a reformról bizonyos, hogy szükséges, amelyet azok, akiknek szükségünk van rá, ki tudnák kényszeríteni”.⁷

⁷Szegedy Miklós im. 347-348.

Tehát a dualizmus felfogható úgy is, mint egy felülről, erkölcsi-doktrinális alapon 1848-ban létrejött, majd 1849-ben megsemmisült rendszernek a liberális és a nemzeti elvek divergáló követelményei szerinti újjáteremtése. (Természetesen azon túl, hogy a közjogi kompromisszum már előzőleg behatárolta a mozgásteret). S minthogy ezt a struktúrát egyértelműen a „történelmi” magyar politikai elit alakította, „osztályharcos” alapon állítható volt az is, hogy a struktúravédelem alapján „feudális” érdekvédelem volt. Valójában a struktúravédelem — az egyetemes magyar nemzeti érdeken túl — a „modern” vállalkozói és piaci szférákat is védte, sőt aktívan támogatta egy olyan közegben, ahol az önellátó agrárvilágból állami eszközök nélkül nem lehetett volna a gyorsított tőkefelhalmozás, az infrastrukturális korszerűsítés és városiasodás költségeit kipurcolni! A dualista magyar állam konzerváló és alkalmankénti anti- vagy nem-liberális hátvédje nélkül nem tudott volna a liberális jogi-politikai struktúra szervülni és a gazdasági liberalizmus kibontakozni! Hiszen a szervezetlen, ám „pontoszerűségekben” szívósan közösségi „feudális” mikrovilágokat — mint

mindenhol! — a liberalizmus legfeljebb csak szétrombolni tudta volna, következményeit kezelni azonban már nem.

Mi is ment végbe az „eredeti” (nyugat-európai) liberális térségekben a századfordulóra? Mindenhol megnőtt az állam beavatkozó (fékentartó) és kiegyenlítő szerepe. Igaz, az ottani vagyoniosság miatt az osztari tudó szociálpolitika nagyobb szerepet kapott, míg nálunk az csak később válhatott programmá, s kezdetben inkább a kemény állami szabályozás (fékentartás) volt az előtérben. (Csak mellékesen: Darányi Ignácnak a mezőgazdasági munkaviszonyokat szabályozó törvényeit csak „derestörvénynek” és „rabszolगतörvénynek” titulálták egykorúan és azóta is sokan — máig felejtve azt, hogy előtte a teljes szabályozatlanság önkénye uralkodott.)

Az utólagos történetírásban többségre jutott unilineáris és „fejlődési” nézetekkel szemben hangsúlyoznunk kell azt, hogy egy fennálló rendszernek, közösségnek, intézménynek stb. joga van az önvédelemre. A dualista magyar nemzeti államnak is joga volt arra, hogy a számára, illetve hordozói számára előnyös *status quo*-t védje, és akadályozza a bomlasztó törekvéseket. A 20. század magyar és nem magyar e térségbeli polgárai boldogok lettek volna, ha a dualizmuskori magyar politikai és jogi szabadságban lett volna részük.

Az egész korszakot meghatározó politikai véleményt talán senki jobban ki nem fejezte, mint az akkor balközépi-ellenzéki Mocsáry Lajos: „Szemben Európa nagy államaival s őszintén bevallva azon tényt, hogy mi egy compact nemzetiséget nem képezünk, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy mi mint souverain, független állam fenn nem állhatunk”.⁸ Ebből a helyzetértékelésből az is következett — amit az elején elvontabb szinten idéztünk —, hogy mint „tisztán liberális” állam sem állhatott soha meg a dualista Magyarország. (Az utólagos történetírára való tekintettel kell csak feltenni a kérdést: miért is kellett volna úgy megállnia? Avagy nem a konkrét erőviszonyok szabta érdekek és szükségletek talaján kell mozognia minden kor (reál)politikájának?)

Antiliberalizmust jelentett-e a magyar nacionalizmus öntudatosodása?

A Kárpát-medence népei — történelmi okokból — rendkívül súlyos kulturális és gazdasági egyenlőtlenségek által meghatározott viszonylatokban éltek egymás mellett.⁹ S így a szabadversenyos kapitalizmus és az egyéni szabadság világát jelentő liberális kurzus átrendező és nivelláló hatásai sokakban ébresztettek veszélyezetttségi érzetet. Sőt, azt lehet mondani, hogy az új helyzetben az egész hagyományos világ (önellátó parasztok és kézművesek, a tőke nélküli és gazdasági versenyre alkalmatlan műveltségű birtokos osztályok, valamint a nem termelői foglalkozású hivatalnok és értelmiségi csoportok) „vesztésre áll”. Az új rendszer kibontakozásának óriási üteme is hatalmas alkalmazkodási feszültségek forrása

⁸Mocsáry Lajos: *Egy baloldali program*, 1869. Eger, 9.

⁹„A magyar a többi népek irányában tökéletesen arisztokratikus állást tartott és egészen el volt telve azokkal az érzelmekkel, melyek felháborítják az arisztokráciát

ha a köznép megszűnik irányában tanúsítani a régi hódolatot". Mocsáry Lajos: *Programm a nemzetiség és nemzetiségek tárgyában*, Pest, 1860. 105.

¹⁰Pogány Imre: *Hemýóélet*, Huszadik Század, 1910. I. 251.

¹¹r.b.: *Magyar szociológusok*, Huszadik Század, 1907. I. 482.

lett. Ilyen tempóban csak egy kisebbség tudott „kapitalizálódni”, s ennek a kisebbségnek igen nagy része olyan idegen eredetű, frissen asszimilálódott csoportokból került ki, amelyeknek társadalmi elfogadottsága, beágyazódottsága (tehát „presztízse”) alacsony volt. A liberalizmus ezért — mint a kapitalizmus eszmei kifejeződése — hamar az idegenség „hírébe került”.

Súlyosbította ezt a helyzetet az is, hogy a hirtelen nagyra nőtt merkantil-urbánus világban rendkívül gyorsan kifejlődött „osztályharcos” ellentétek is alig tudták magukat elfogadtatni a többségben lévő hagyományos világban. A magyarországi liberalizmus polgárosodó társadalma szinte születésével együtt *totálisan* megkérdőjeleződött. Azt is lehetne mondani, hogy a magyar polgári világ nemcsak a túlnyomó többségű hagyományos, önellátó agrárvalóság miatt nem lehetett „tisztán” liberális, hanem a kiegyezés utáni negyedszázad alatt gyorsan kialakult és nagy, valós társadalmi problémákra rátelepedett radikálisan-utópista nézetek miatt sem: „A polgári kapitalizmus nem lehet maradandó intézmény. A legtöbben közülünk a polgári osztály megerősödését csak eszköznek tartják a további magasabbrendű átalakuláshoz. A kollektív termelési rend és ami evvel járni fog, a kollektív társadalom, rokonszenvünket is sokkal inkább megnyerte, mint a burzsoá osztály uralma. Tehát teremteni akarunk, avval a tudattal, hogy a kész építményt azonnal rombolni kezdjük.”¹⁰

Nem lehet tehát véletlennek tekinteni azt, hogy a magyar liberalizmus lassan konzervatív vonásokat vett fel, s alkalmi kérdésekben egy táborba került a konzervatívokkal: „Előbb ki kell irtani a hősök és a csaták történetének ostoba fecsegéseit, a teologikus világfelfogás naiv sötéttségét, az erkölcsi iskola kenetteljes frázisait, a Budapesti Hírlap sovén spekulációját és a »magyar társadalomtudomány« sok más »virágát«.”¹¹

S ne higgyük azt, hogy a szélső baloldalról jövő növekvő, főleg értelmiségiek által képviselt szélsőliberalizmus nem volt veszélyes, hiszen végső kifutásában eljuthatott a kommunizmus támogatásáig, a polgári társadalom gyakorlati felszámolásáig: „A kommunista kísérlet mögött lappangó nagy világtörténeti erőket mi tisztán látjuk és nincs okunk tőlük félni vagy megriadni. A kommunizmus nemzetközi programja ma az egyedüli járható út a Wilson koncepciójának bukása után. Csakis a nemzetközi proletariátus egysége, egy átmeneti proletár cézárizmus seperheti ki a védővámok és a nacionalista elzárkózás mai rendszerét, vezethet el az Európai Egyesült Államokhoz... a kommunista kísérletet egyszer meg kell valósítani... A kommunizmust ki kell próbálni. A szellemi munkának lojálisan támogatni kell ezt a törekvést. Most egy ilyen óriási világ-experimentum készül. Ha sikerül: az emberiség egy új és magasabb fejlődési korszaka következik be. Ha nem sikerül: legalább felszabadulnak az elmék egy tan kényszerűsége alól, mely a gyakorlati cselekvés minden más módszere

elől elzárta az utat ... Így vagy amúgy, ma támogatni kell minden ésszerű és becsületes törekvést, amely a kommunista állameszmény megvalósítására törekszik. A fejlődés óriási áldozatokat követel tőlünk. Meg kell tenni mindent, hogy a kísérlet tiszta, világos és döntő legyen.”¹²

¹²Iván András és Jászi Oszkár: *Szociológia és politika*, Huszadik Század, 1919. jan.-márc. 134-135.

A balról jövő nyomás azonban nem állt magában. A hagyományos világ konzervatív önvédelme is radikalizálódott, s ennek első lépését a radikális antiliberalizmus alkotta. Mindkét oldalnak az elsődleges vádjá a liberalizmussal szemben a szociális érzéketlenség volt, azonban a szociális világ megteremtésére mindkét oldalnak — csak másképpen — éppen a szabadság csökkentésére irányuló elképzelései voltak. A magyar (nemzeti) liberalizmust tehát nemcsak a kiegyezés szorította mérsékletre, realpolitikára, de a magyarországi társadalom „modern” termelési és forgalmi szektorainak kiéleződött viszonyai is. Igazán akár csodának is tarthatnánk azt, hogy az első világháborúig lényegét tekintve liberális jogállami rendszer s a klasszikus jogállamiság szabadelvű szellemi élete uralkodott Magyarországon. Beleértve ebbe — mint láthattuk — az alapvetően rendszerellenes gondolatok és szervezetek szabadságát is.

Nacionalizmus és liberalizmus sajátos szintézisében — amit nevezhetünk nemzeti liberalizmusnak, vagy ami helyesebb: liberálkonzervativizmusnak — a keskeny és a nagy feszültségekkel járó szociális átalakulás következtében egyre keskenyebb pallóján egyensúlyozott a dualista magyar történelmi politikai elit. Hozzá kell tennünk, hogy ezt az irányvonalat az új termelési és forgalmi (merkantilista-urbánus) világ elsöprő többsége is támogatta. Ez az egyensúlyozás lényegében szinte eszköztelenül arra irányult, hogy a nyugaton a preindusztriális világban, a politikai abszolutizmus által megvalósított társadalmi-nemzeti integrációt és asszimilációt meg lehessen valósítani.

S ez a politika akkor is sikeresnek ítéelhető, ha a külső nagyhatalmi erőviszonyok felborulása miatt a történelmi Magyarországot később feldarabolták s a háborús vereséget követő kataklizmákból már egy sokkal konzervatívabb trianoni ország lépett elő. Teljesen igaza van a nagy korszakot túlélte Hegedűs Lórántnak, amikor mintegy a ma is élő utólagos történetkonstruálóknak is válaszolva ezt írta: „Egy művésznek, egy zenésznek, egy Beethovennek később is lehet igaza, de egy politikusnak kell, hogy akkor legyen igaza, amikor él. Ha akkor nincs igaza, úgy egyáltalán nincs igaza”.¹³ A dualizmus magyar rendszerét nem a saját ellentmondásai semmisítették meg, hanem annak a nagyhatalmi érdekszisztemnek az átalakulása, amely például az igazán demokratikusnak tartott Csehszlovákiát két évtized múlva előbb felosztalta, majd „győztesnek” nyilvánítva bár, de kiszolgáltatotta a Szovjetunióknak.

¹³Hegedűs Lóránt: *Kossuth*, 1921. Bp. (Cobden Szövetség sorozata) 14.